

С. Г. Небрат

АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ МДУ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Робота археологічної експедиції Маріупольського державного університету має велике значення для навчальної та наукової діяльності. Незважаючи на молодий вік університету, експедиція має свою історію, оскільки є спадкоємицею Маріупольської археологічної експедиції (МАЕ, 1984 – 1993 рр.), очолювана марупольським археологом, викладачем МДУ Володимиром Костянтинівичем Кульбакою. Під його керівництвом досліджувалися курганні могильники від доби енеоліту до пізнього середньовіччя на теренах Донецької, Луганської, Херсонської, Миколаївської областей. Роботи переважно велися на території Північно-Східного Приазов'я та Сіверськодонецчини.

За період з 1984 по 1995 рр. було досліджено більше шестидесяти курганів та один ґрунтовий могильник, виявлено майже три сотні поховальних комплексів. Розкопки мали охоронний характер, оскільки багато курганних насипів на час початку роботи експедиції були частково зруйновані. Переважна кількість відкритих пам'яток відноситься до культур доби бронзи (ямна, катакомбна, бабинська, зрубна). Найбільший інтерес для археологів становлять комплекси катакомбного часу середнього періоду доби бронзи.

До найцікавіших знахідок варто віднести: залишки колісного транспорту, відкриті поховання з ознакою обряду моделювання глиною обличчя по черепу, знаряддя праці та культові речі вироблені з бронзи, каменю, кістки та деревини. Важливим відкриттям в області середньовічної археології Приазов'я було вивчення могильника золотоординського часу біля м. Маріуполя.

На початку 1990-х рр. на базі МАЕ створюється Археологічна експедиція Маріупольського гуманітарного інституту (з 2004 р. – університету). З 2010 р. експедицію очолив В'ячеслав Олегович Забавін. Поновилися роботи спрямовані на виявлення нових пам'яток археології та на оцінку стану вже відкритих. В останні роки експедицією досліджувалися нові поселення доби бронзи періоду зрубної культури, середньовічні кочовища, відкрито курганні могильники доби бронзи та середньовіччя.

Здобутки експедиції Маріупольського державного університету представляють інтерес для вивчення первісної історії Приазов'я.

Ключові слова: археологічна експедиція, Маріупольський державний університет, Приазов'я, курган.

Маріупольський державний університет, будучи однолітком української державності, вже встиг продемонструвати прихильність до європейських стандартів вищої освіти, що в свою чергу, позитивно відзначилося як на освітній, так і на науковій діяльності. Неабияке значення для МДУ зараз має археологічна експедиція, яка проводить роботу у напрямках польових, лабораторних та кабінетних досліджень. Крім того, накопичений досвід позитивно впливає на становлення майбутніх фахівців, які навчаються на історичному факультеті спеціальності «Історія» і безпосередньо приймають участь у роботі університетської експедиції. Таким чином виникає потреба дати оцінку всім досягненням та окреслити напрямки, за якими зараз проводиться робота.

Незважаючи на молодий вік археології в МДУ, експедиція університету пройшла етап свого становлення ще у радянський час, оскільки є прямою спадкоємицею Маріупольської археологічної експедиції (МАЕ), існування якої припало на другу половину 80-х – початок 90-х роки минулого століття. З МАЕ невід'ємно пов'язана

діяльність маріупольського археолога Володимира Костянтиновича Кульбаки (1954–2009). Відзначимо, що протягом всього часу свого існування з 1984 по 1992 роки. експедиція досліджувала переважно такі специфічні пам'ятки археології як курганні могильники. Роботи велися переважно на теренах Північно-Східного Приазов'я та басейну Сіверського Дінця у межах сучасних Донецької та Луганської областей.

Створення МАЕ припало на час, який багато археологів називає «золотою» або «новобудовною добою» курганної археології. Вибір об'єктів був обумовлений або потребами господарського використання земель, на яких були розташовані кургани, або аварійним станом, в якому вони вже знаходилися в наслідок експлуатації земель. Саме тому дослідження мали рятівний характер. Такий стан речей мав ряд позитивних та негативних сторін.

Позитивним явищем можна визнати те, що кошти та техніка на дослідження все ж таки виділялася. Це давало можливість врятувати від повного знищення сотні поховальних комплексів, залишених давнім населенням починаючи від доби енеоліту і закінчуючи пізнім середньовіччям. Таким чином була накопичена солідна джерельна база, що сприяє здійсненню наукових досліджень у царині соціальних, економічних, етнічних, релігійних та інших реконструкцій.

Треба відзначити те, що подекуди розкопувалися окремі насипи з курганних груп, що заважали меліоративним системам. Це не давало можливості відстежити хронологічну динаміку створення всього некрополю, до складу якого входять всі кургани в групі. Ті об'єкти, що були частково зруйновані під час господарських робіт, або знаходилися на ділянці, яка систематично розорювалася, втрачали свою інформативність. Частина поховальних комплексів була знищена. Як правило, це найбільш пізні впускні могили, що знаходяться не глибоко від рівня сучасної поверхні. Багато курганів руйнувалися внаслідок розорювання насипів. Цей чинник не дозволяє відстежити стратиграфічну ситуацію в кургані, а значить унеможливорює реконструкцію процесу курганного будівництва. Виходить так, що пам'ятка розкопана, поховання досліджені, а проблема їх відносної хронології та створення стратиграфічних колонок з метою розробки внутрішньої періодизації для кожної археологічної культури окремо залишається актуальною.

Варто сказати, що ті могильники, які залишилися неушкодженими, або не потрапляли на ділянку, яка мала опинитися під забудовою, часто залишалися поза увагою дослідників «спокійно стояти» собі на орних полях та поступово зникати під сталевими плугами техніки.

В перший рік своєї роботи МАЕ було розкопано курган розташований біля м. Маріуполя в урочищі Виноградники. Курган заввишки 4,2 м та діаметром близько 50 м був найбільшим у групі. В ньому було розкопано 10 поховань раннього та середнього етапу доби бронзи, що відносилися до ямної та раннькатакомбної культур. Одразу в трьох катакомбних похованнях (пп. 1; 5; 8) знайдено рештки колісного транспорту, розламану навпіл кам'яну стелу, металеві та кам'яні знаряддя праці, керамічний посуд [13, с. 3–16]. Варто сказати, що досліджений курган має велике значення, оскільки залишається єдиним у Приазов'ї, де були виявлені одразу три раннькатакомбні могили з колесами та залишками візків. Антропоморфна стела, висота якої дорівнювала 2,1 м, затуляла вхід до катакомби (п. 8), має по всій довжині два паралельні пружка. Стели з аналогічним засобом декоративного оформлення, в матеріалах енеоліту-бронзи Степової України, автору невідомі.

У наступному, 1985 році, польові роботи проводилися на околиці с. Калинівка Новоазовського району Донецької області (лівий берег р. Кальміус), де було досліджено два кургани, що містили 19 поховань ямної, раннькатакомбної, інгульської, зрубної культур та доби раннього залізного віку [18, с. 22].

Поховання ямної культури характеризуються майже повною відсутністю інвентарю. Особливий інтерес викликає бронзовий ніж (к.1, п. 5), який має трохи загнуте лезо та був знайдений у дерев'яному футлярі. Ранньокатакомбні могили Т-подібні в плані, мали підпрямокутні вхідні шахти та камери, з'єднані за допомогою невеличких лазів. Супроводжуючий інвентар представлений прикрасами у вигляді металевих скроневих підвісок з бронзової проволочки у 1,5 оберти (к. 1, п. 8; к. 2, п. 9), пронизок з гвинтовою нарізкою та без неї, зроблених з трубчатих кісток та ікла собаки (к. 1, п. 8). За нашими спостереженнями, подібний фетиш трапляються як правило в дитячих похованнях ямної та ранньокатакомбної культур степової України [1, с. 93, 95–96; 19, с. 118–121; 21, с. 143–144]. Пояснити це можна, на нашу думку тим, що дитина виступала як найменш захищений від злих сил індивід у спільноті, і вимагала додаткових обрядових дій. Реальною обставиною, що змушувала дорослих захищати дітей оберегами, могла бути висока смертність у дитячому віці.

У 1986 році МАЕ під керівництвом В.К. Кульбаки дослідила курган «Розрита Могила», що був розташований близь с. Комінтернове Новоазовського району Донецької області. Заввишки курган дорівнював 1 м, діаметр – бл. 20 м був майже повністю зруйнований грабіжницькими ямами. Дослідженнями було виявлено 4 поховання, три з них можна віднести до зрубного часу. Інвентар доволі характерний для могил зрубного часу, – це керамічний посуд (горщики, гостроріберники, банки) [17, с. 136–141]. Особливу увагу привертаю п. 3, що представляло собою цисту, зроблену з каменю, викладеного горизонтальною кладкою. В могилі стояли дві посудини, але решток небіжчика не було. Ці ознаки дозволяють відносити це поховання-кенотаф до неординарних та припускати той факт, що при житті померлий був вищий за своїм соціальним рангом багатьох зі своїх співплемінників.

У 1987 році було досліджено кургани біля с. Стара Ласпа Тельманівського району Донецької області². В польовий сезон 1987 року також було відкрито і розпочато дослідження середньовічного ґрунтового могильника у межах м. Маріуполя [2, с. 363]. В розкопаному кургані були виявлені поховання доби бронзи, зокрема донецької катакомбної культури. Останні викликають жвавий інтерес, оскільки знайдені за межами поширення цієї культури. Характер та наслідки проникнення носіїв донецької культури у Приазовські степи, зайняті в той час населенням інгульської катакомбної культури, міжкультурні взаємини носіїв цих культур, залишається актуальною темою для майбутнього дослідження.

На східній околиці м. Маріуполя на правому березі Ляпинської балки було досліджено 33 поховання золотоординського часу. Хоча майже половина поховань взагалі не містила інвентарю, проте речі, знайдені в інших могилах представляють собою важливе джерело для дослідження. Інвентар могильника представлений кінською упряжжю (вудила, стремена), зброєю (лук, вістря стріл, колчан, булави, пластини від шкіряного панциру), прикрасами та елементами одягу (сережки, гудзики, намистинки) особисті речі та предмети побутового призначення (дзеркальця, сумочка, кресала, ножиці, прясла, плітка, шильця тощо), астрагали, монети. Знахідки дозволяють датувати існування могильника другою половиною XIV ст., а поховальний обряд відображає переплетіння язичницьких та мусульманських традицій. Могильник Ляпинська балка належав населенню тих часів, коли відбувся занепад кочової золотоординської культури [2, с. 400].

У наступний 1988 рік дослідження проводилися північніше Приазов'я, – на Донецькому кряжі. Досліджувалися кургани біля сс. Берестове та Кіндратівка Костянтинівського району Донецької області та біля с. Високе що поруч з м. Макіївка [7]. Всього було досліджено 10 курганів та виявлено 44 поховання, які представляють

² В цей рік співробітники МАЕ увійшли до складу експедиції ДонНУ як окремий загін.

всі етапи доби бронзи регіону. Особливо слід відзначити яскравість катакомбних комплексів. Так, в одній з могил біля с. Берестове (к. 1, п. 2 – основне в кургані) було знайдено залишки шкіряного килима або ковтри з нанесеним орнаментом чорним, червоним та жовтим кольорами. За допомогою цих кольорів були зображені концентричні кола, а від кожного з них радіально відходили трикутнички. Похованого дорослого супроводжував ріповидний горщик маницького типу.

Інтерес викликає матеріали Кіндратівського кургану, де основним було поховання донецької катакомбної культури (к.1, п. 9). Дорослу людину супроводжувало два горщика та престижна виріб – кам'яна булава. Серед інших впускних поховань слід відзначити однокультурне поховання (к.1, п. 10) лучника, а також ще дитяче поховання в цьому кургані, що містило в собі модель коліски (деякі дослідники називають це моделлю човника, автор розкопок інтерпретує як модель візка) та горщик [13, с. 29–31; 14, с. 73]. Випростане тілопокладання дитини та більш пізні положення в кургані відносно донецьких могил дає підстави нам відносити цей комплекс до інгульської катакомбної культури, окремі комплекси якої, щоправда, дуже рідко, трапляються в Донбасі.

Серед більш пізніх комплексів, розкопаних в цей рік, не можна не згадати поховання кіммерійського часу біля с. Високого (к. 5, п. 1). За обрядом поховання його можна віднести до пам'яток чорногорівського типу. Кістяк було покладено скорчено на правому боці в супроводі оселка, крем'яного відщепу та золотої сережки [7].

У наступному 1989 році МАЕ продовжила дослідження курганів бронзової доби біля с. Кіндратівка. Великий інтерес викликають комплекси катакомбного часу. Цікаво, що в двох похованнях донецької катакомбної культури (к. 3, пп. 4, 10) були виявлені залишки шкіряних ковдр з орнаментом, аналогічним тому, що походить з кургану біля с. Берестове [13, с. 33–34, 37].

Варто відзначити, що в ямному похованні цього ж кургану (к. 3, п. 13) на дні могили були простежені лінії у вигляді зігзагу та кутів. Можна припустити, що це фрагмент якогось орнаменту, що був також нанесений на шкіряну або іншу основу [8].

Ще в одній могилі донецької катакомбної культури (к. 3, п. 7) було відкрито поховання людини з деформацією черепа. Небіжчика супроводжувала напутня їжа (кістки тварини), горщик, астрагали та дві гральні кості біпірамідальної форми. Поверхня кісток заполірована, а на гранях нанесені знаки (крапки, рисочки) [13, с. 35].

Доволі рідкісну знахідку для цього регіону представляють черепи з глиняним моделюванням обличчя, які були преставлені до кістяків у парному ранньокатакомбному похованні (к. 3, п. 14) [13, с. 39].

У 1989 році розкопки також проводилися і в Приазов'ї, зокрема було досліджено 4 кургани в групі «Могила циганки», яка налічувала 6 насипів, розташованих західніше с. Роздольне Старобішевського району Донецької області, в яких виявлено 23 поховання від доби бронзи до середньовіччя. Крім того, були проведені розвідки вздовж р. Капурки (правий приток р. Кальміусу), де було відкрито 5 місцезнаходжень, зокрема й доби бронзи³.

Також в цей польовий сезон було досліджено ряд зрубних поховань у курганах біля с. Камишувате Першотравневого району Донецької області.

У наступних роках очолена В.К. Кульбакою експедиція розширила географію своїх досліджень.⁴ Роботи велися у межах Донецької, Луганської, Херсонської та

³ Результати розвідки не відбилися у звіті за цей рік. Нажаль зараз ці матеріали втрачені. Вдалося знайти лише окремі малюнки підйомного матеріалу. Незабаром планується введення його у науковий обіг.

⁴ Варто відзначити, що у 1988 році при Міністерстві культури УРСР була утворена Республіканська лабораторія охоронних досліджень пам'яток археології, історії і культури, в якій було відкрито відділ дослідження старожитностей Донбасу. Цей відділ був очолений В.К. Кульбакою.

Миколаївської областей. У 1990 році досліджувалися кургани біля сс. Комінтернове Новоазовського району, Красногорівка, Сокіл Ясинуватського району, Октябрьське Добропольського району Донецької області. Було досліджено серію різночасових поховань [9].

У 1991 році були розкопані кургани в зонах новобудов біля м. Привілля Луганської області, сс. Приморське та Орловське Новоазовського району Донецької області, біля с. Андріївка Скадовського району Херсонської області та с. Щербані Вознесенського району Миколаївської області, де у 1992 році експедиція продовжила дослідження курганів. Переважна більшість відкритих комплексів відноситься до доби бронзи. У Херсонській та Миколаївській областях були відкриті й скіфські поховання, щоправда пограбовані та малоінформативні. Варто відзначити окрему знахідку в кургані біля с. Привілля, де було знайдено бронзовий шолом типу монтефортіно сарматського часу [10; 15, с. 64].

Серед середньовічних комплексів виокремимо поховання кочівника, відкрите біля с. Орловське (к. 1, п. 5). Кістяк дорослої людини було поховано у вузькій могилі головою на південний захід. Небіжчика супроводжували рештки коня, залізні вудила, пряжки, ніж, чотири стріли, що знаходилися у берестяному колчані. За обрядово-ритуальними ознаками цей комплекс був залишений печенігами і може датуватися X–XI століть.

За обсягом та масштабом робіт, 1993 рік видався не такий продуктивний. У 1992 році будівники, що прокладали трубу водогону на західній околиці м. Маріуполя зруйнували частину кургану «Дід». Розкопки були розпочаті у 1993 рік, але мізерної суми, що була виділена до дослідження не вистачило. Буда розкопана лише східна пола кургану, висота якого сягає 6,5 м, а діаметр близько 60 м. Незважаючи на це, в ньому було знайдено 1 майже повністю зруйновано могилу ямної культури та два поховання катакомбного часу. Так, в одному з них (п. 2) було поховано дорослу людину з моделюванням обличчя по черепу та кам'яною сокирою [12]. У 1995 році було досліджено ще одне парне дитяче поховання в цьому кургані. Більше ніякі наукові роботи не проводилися. З однієї сторони, напіврозкопаному кургану загрожує руйнація. З іншої – є сподівання, що цю пам'ятку археології вдасться у майбутньому дослідити на якісно новому рівні, а в найкращому випадку – зробити туристичний об'єкт у Маріуполі.

За період 1984 по 1995 роки експедицією під керівництвом В.К. Кульбаки було досліджено 62 кургани та 1 ґрунтовий могильник. Загалом було виявлено 274 поховання починаючи з енеолітичної доби і закінчуючи пізнім середньовіччям.

Шалений темп досліджень та брак часу, який витрачався на обробку знайденого матеріалу, написання звіту та графічні роботи не дозволив В.К. Кульбаці вчасно ввести навіть частину матеріалу у науковий обіг. Публікації створювалися набагато пізніше, коли МАЕ зникла, а на її місці з'явилася експедиція при створеному гуманітарному інституті, який пізніше стане університетом, а згодом отримав ще й статус класичного університету.

Очолив експедицію МДУ знов таки В.К. Кульбака. У 1998 році були продовжені розкопки золотоординського могильника, де було відкрито ще 5 поховань. Також, на східній околиці м. Маріуполь було досліджено 2 кургани, де виявили 8 поховань зрубної культури. Інвентар представлений лише керамічним посудом [2, с. 263; 5, с. 161–170].

На початку 2000-х рр. В.К. Кульбака, враховуючи складнощі фінансового характеру, віддав перевагу камеральним роботам. У 2006–2008 рр. студенти, що входили до складу експедиції МДУ приймають участь у розкопках у складі інших експедицій у Донецькій та Луганській областях. Такий темп роботи дав можливість почати В.К. Кульбаці осмислення накопиченого матеріалу. Починаючи з 1998 року,

одна за одною виходять в світ чотири його монографічні роботи, присвячені реконструкції етнічної історії та ідеологічних уявлень племен, що населяли наш степ у добу бронзи [13; 14; 15; 16]. В основу наукових розробок було покладено матеріали багаторічних польових досліджень. На жаль, Володимир Костянтинівич багато чого не встиг. В чернетках залишилася незавершеною узагальнююча робота з індоевропейської проблематики.

З 2009 року посаду начальника експедиції обіймає В.О. Забавін. З цього часу робота спрямована на виявлення нових пам'яток археології, обстеження стану тих, що були вже відомі.

У польовий сезон 2010 року археологічна експедиція МДУ проводить розвідки у Володарському районі Донецької області. У результаті пошукових робіт на території району та огляду заводненої балки Полкової, лівого припливу р. Кальчик (правої притоки р. Кальміус), що проходить поблизу с. Кременівка були виявлені наступні пам'ятки: місцезнаходження епохи пізнього палеоліту, два поселення зрубної культури доби пізньої бронзи та кочовище епохи середньовіччя. Оцінюючи загальний стан археологічних об'єктів, слід зазначити, що найбільш піддається руйнуванню виявлене поселення доби пізньої бронзи біля с. Кременівка [3, с. 138–142].

Поселення знаходиться у 1,2 км на ПнПнС від с. Кременівка, по правому березі балки Полкової, на першій надзаплавній терасі (висота над рівнем води в струмку 4,5–5,5 м). Місцевість не була зорана. Орієнтовна ділянка, на якій трапляються знахідки – 130×100 м. В кількох місцях фіксувалися значні скупчення каменів, які, можливо, є залишками жител. Знахідки представлені знаряддями праці та уламками посуду. Знаряддя праці представлені бронзовим стрижнем (на думку В.О. Забавіна – нерозковане шильце), кам'яним розтиральником, кількома крем'яними відщепами, два керамічних вироби, обточений фрагмент керамічного горщика, який, на нашу думку, є недоробленим пряслицем. Місцевим жителем на поселенні також була знайдена кам'яна сокира, що зберігається в Кременівському відділі краєзнавчого музею Володарського району. Цілком зрозуміло, що найбільш розповсюдженою категорією знахідок є уламки глиняного посуду. Кераміка прикрашена орнаментом, утвореним прокресленими лініями, вдавленнями, валиками і розчосами. Валики овальні або трикутні в перетині. Деякі прикрашені косими насічками або пальцевими вдавленнями.

У 250 м від першого поселення було знайдено друге. Воно знаходилося на сусідньому мису нижче за течією струмка на правому березі балки Полкової, на першій надзаплавній терасі. Ділянка також не розорювалася. Пам'ятка фіксувалася за виявленими на поверхні кістками тварин і численними фрагментами чорноглиняної кераміки в вимоїнах дернового шару. Орієнтовна площа поширення знахідок – 50×100 м. Стратиграфію поселень простежити не вдалося, так як шурфування не здійснювалося.

У 2 км на ПнПнС від с. Кременівка, в обривах правого високого берега на глибині 0,6-0,7 м від сучасної поверхні відзначені знахідки фрагментів червоноглиняної гончарної середньовічної кераміки і кістки тварин. Місцезнаходження можна ідентифікувати як кочовище салтово-маяцької культури.

У 2011 році АЕ МДУ провела рятівні дослідження кургану біля с. Павлопіль Новоазовського району Донецької області. Курганна група у складі двох насипів, віддалених один від одного на 0,8 км знаходилася на гребні вододілу на лівому березі р. Кальміус. В цій місцевості річище звивається, виписуючи круті меандри. Південніше с. Павлопіль р. Кальміус різко повертає на північ, а біля с. Орловське знову на південь, тим самим утворюючи велику ділянку, що має місцеву назву Гайдамацький Кут [6, с. 15–16].

Розкопаний курган було сильно розорано. На момент розкопок, висота насипу сягала 0,5 м, діаметр – 20 м. В центрі кургану була простежена грабіжницька яма,

залишки цеглі від геодезичного репера, рештки зруйнованого поховання. В насипу кургану та на його поверхні також траплялись крем'яні відщепи, уламки посуду доби бронзи та середньовіччя.

В кургані було досліджено 9 поховань, що за всіма ознаками відносяться до зрубної культури. Всі небіжчики лежали скорчено на лівому боці з орієнтацією у східний сектор з відхилом на Північ або Південь. В одному випадку могила (п. 8) представляла собою кенотаф. Поховальний супровід представлено горщиками, банкоподібним посудом та гострореберником. Варто відзначити таку деталь поховального ритуалу, коли в могилу, де було поховано дорослу та дитину (п. 5), поклали як цілий горщик, так і фрагменти від двох інших. Можна припустити, що уламок символізував цілу річ, згідно з первісним принципом «частина замість цілого». В контексті обряду посуд міг ставати символом, а також бути позбавлений цілісності, враховуючи те, що ця річ була задіяна саме в поховальному ритуалі.

На початку ХХ ст. насип кургану використовувався як цвинтар, на що вказують поховання у домовинах та елементи одягу небіжчиків. Щоб запобігти руйнуванню сучасних поховань та інфекційних захворювань, частина східної поли, де з'являлися сліди сучасних поховань залишилась повністю не дослідженою.

У наступному, 2012 році, експедиція МДУ знову проводила розвідки з метою обстеження вже відомих пам'яток та виявлення нових у межах Новоазовського та Старобешевського районів Донецької області.

Був пройдений багатоденний піший маршрут від північних околиць с. Калинівка (Лебединська сільрада) Новоазовського р-ну, через Ляпинську балку, огинаючи з заходу с. Виноградне (Ляпіне) і далі на схід вздовж узбережжя Азовського моря в напрямку сіл Широкіно і Безіменне Новоазовського р-на. Проводився огляд курганів біля с. Гусельщикове.

Була уточнена ситуація на частково розкопаному поселенні Ляпинська балка, де раніше були досліджені шари епохи пізньої бронзи (зрубна культура) і середньовіччя (салтово-маяцька культура та золотоординський час) [20].

Розвідувальний шурф, загальною площею 8 м² був закладений вздовж течії струмка в балці в 70 м на південь від місця розкопок 1992 року безпосередньо біля обриву, що різко знижується до води. Шурф розміром 2×4 м підтвердив стратиграфічні спостереження, зроблені раніше, а також виявив ділянку, яка залишилася недослідженою та має культурний шар.

У стратиграфічних розрізах вдалося простежити наступні шари:

- Дерновий шар потужністю 0,1 м;
- Чорний гумусовий шар потужністю 0,2-0,25 м;
- Сіро-чорний шар потужністю до 0,4 м.

Матеріал зустрічався на глибині до 0,75 м. Підйомний матеріал і знахідки, отримані в ході шурфування, являють собою фрагменти керамічного посуду, керамічне пряслице, прикрашені нарізними лініями астрагали, точильний брусок.

Шурфування дозволило окреслити південну периферію поселення. Крім того, окремі уламки середньовічних амфор та кістки тварин були відкриті на лівому березі балки напроти вже відомого поселення.

Кераміка доби бронзи представлена типовим для зрубної культури типом посуду з орнаментом, виконаним шляхом прокреслення ліній по сирий глині, наліпними пружками, штампом, рідше – шнуром. Середньовічний посуд представлений фрагментами як добре обпаленої кераміки (амфори), так і погано обпаленим посудом, чорним на зламі. Орнамент трапляється рідко, виконаний у стилі хвильових ліній, нанесених за допомогою гончарного круга.

Особливий інтерес викликають астрагали. Перший екземпляр мав 7 ліній, вирізаних тонким гострим предметом. Лінії розташовані у вигляді «драбини»: дві довгі

паралельно, а решта перпендикулярно перетинають їх. Другий екземпляр частково пошкоджений. На одній його стороні нанесені гострим предметом під кутом 7 паралельних кривих ліній. Такі вироби використовувалися від доби палеометалу до середньовіччя, що робить їх датування вельми складною задачею. Орнаментовані астрагали зустрічаються в могилах зрубної культури нашого регіону [22, с. 166], проте самі лінії та техніка їх нанесення нам більше нагадують знахідки із середньовічного дитячого поховання (п. 9) ґрунтового могильника на поселенні доби Іллічівка [23, с. 237].

Ще один астрагал, оброблений з двох боків, але без орнаменту було знайдено цього ж року у зруйнованому грабіжниками кургані біля с. Гусельщикова Новоазовського району Донецької області. Від поховання залишилися лише купа людських кісток та кам'яні плити, які, ймовірно, склали конструкцію скрині зрубного поховання. Всі ці знахідки можна пов'язувати з релігійно-магічної сферою, втім, не виключаючи також їх призначення як гральних кубиків.

У 2012 році також було виявлено два середньовічних кочів'я. Перше було відкрито біля с. Калинівка в 4 км на ПнСхСх від північної околиці села на мису високого лівого берега р. Кальміус. Там були знайдені уламки стінок амфор. Ще одна пам'ятка була відкрита південніше повороту на с. Саханка Новоазовського району. Місцезнаходження було виявлене завдяки знахідкам невиразних уламків амфор на орному полі високого берега Азовського моря (до 35 м від рівня моря) в 2,5 км на схід від с. Широкино. Шурфування показало відсутність культурного шару.

Одним з головних завдань експедиції зараз залишається введення в науковий обіг матеріалів, здобутих в ході розкопок 80-х початку 90-х рр. В археологічній лабораторії при кафедрі історичних дисциплін зберігається антропологічний матеріал, підготовлений для майбутніх досліджень фахівців-антропологів.

Слід відзначити позитивний вплив діяльності експедиції на формування майбутніх фахівців, якими через кілька років стануть випускники історичного факультету спеціальності «Історія». Практиканти закріплюють на практиці здобуті під час вивчення теорії знання, ознайомлюються з навиками, які потрібні під час роботи в експедиції, зокрема методиці пошуку та розкопок курганів, поселень, навчаються розчищати поховання, засвоюють навички польової фіксації (ведення польового щоденника, креслення, фотографування).

Результати роботи археологічної експедиції щороку відображаються у засобах масової інформації. Це ефективно допомагає формуванню уяви студентства та громадськості про культурний розвиток давнього населення ПнСх Приазов'я. У наступному році експедиція планує продовжити пошуково-дослідницькі роботи на півдні Донецької області.

Список використаної літератури

1. Гаврилюк Н.А. Курган у г. Васильевка Запорожской области / Н.А. Гаврилюк, Л.А. Черных // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье : ЗГУ, 1990. – № 1. – С. 91–101.
2. Евглевский А.В. Грунтовый могильник золотоордынского времени Ляпинская балка из Северо-Восточного Приазовья / А. В. Евглевский, В. К. Кульбака // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк : ДонНУ, 2003. – Т. 3. – С. 363–403.
3. Забавин В.О. Новое поселение срубной культуры около с. Кременевка (Северное Приазовье) / В.О. Забавин, С.Г. Небрат // Гілея : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 32. – С. 138–142.
4. Забавин В.О. Розвідки в Північно-Східному Приазов'ї / В.О. Забавин, С.Г. Небрат // Археологічні дослідження в Україні. – К. ; Полтава, 2010. – С. 112–113.

5. Забавин В.О. Курганный могильник срубной культуры у восточной окраины г. Мариуполя / В.О. Забавин // Донецкий археологичний збірник. – 2011. – № 15. – Донецьк: ДонНУ, 2011. – С. 161–170.

6. Забавин В.О. Исследование кургана срубной культуры в уроч. Гайдамацкий Кут (Северо-Восточное Приазовье) / В.О. Забавин, С.Г. Небрат // VII Межвузовская археологическая конференция студентов и аспирантов юга России: тезисы докл. – Ростов-н/Д.: Изд-во Южного федерального ун-та, 2012. – С. 15–16.

7. Кульбака В.К. Отчет об исследованиях курганов в зонах строительства оросительных систем на землях совхоза «Берестовой» у с. Берестовое и с. Кондратьевка Константиновского р-на и совхоза «Грузской» г. Макеевка Донецкой обл. в 1988 г. / В.К. Кульбака // НА ИА НАНУ, № 1988/64.

8. Кульбака В. К. Отчет об исследованиях курганов в зонах новостроек у с. Калиновка Новоазовского р-на, у с. Раздольное Старобешевского р-на, у с. Камышеватого Першотравневого р-на, у с. Кондратьевка Константиновского р-на и в г. Мариуполе Донецкой области в 1989 г. / В.К. Кульбака, И.И. Гнатко // Архив Мариупольського краєзнавчого музею, № И-13 / 1990.

9. Кульбака В. К. Отчет об исследованиях курганов у с. Коминтерново Новоазовского р-на, с. Октябрьское Добропольского р-на, с. Красногоровка и с. Сокол Ясиноватского р-на и г. Мариуполь Донецкой области в 1990 г. / В. К. Кульбака, И.И. Гнатко // НА ИА НАНУ, № 1990/147.

10. Кульбака В. К. Отчет об исследовании курганов в зонах новостроек у с. Приволье Луганской обл., у с. Орловское и Приморское Новоазовского района Донецкой обл., у с. Андреевка Скадовского р-на Херсонской обл. и с. Щербани Вознесенского р-на Николаевской обл. в 1991 г. / В.К. Кульбака, И.И. Гнатко, В.И. Никитин // НА ИА НАНУ, № 1991/113.

11. Кульбака В. К. Научный отчет об исследованиях курганов у с. Щербани Вознесенского р-на Николаевской обл. / В.К. Кульбака // НА ИА НАНУ.

12. Кульбака В.К. Отчет об исследовании кургана в западной части г. Мариуполя Донецкой области в 1993 г. / В. К. Кульбака // НА ИА НАНУ, №1993/148.

13. Кульбака В. Соматичні культури півдня Східної Європи / В.К. Кульбака, В. Качур. – Мариуполь: ПГТУ, 1998. – 60 с.

14. Кульбака В. К. Індоевропейські племена України епохи палеометалу / В. Кульбака, В. Качур. – Мариуполь: Рената, 2000. – 80 с.

15. Кульбака В. К. Давні індоевропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень / В. Кульбака, В. Качур. – Мариуполь: Рената, 2002. – 94 с.

16. Кульбака В. К. Сома/хаома: рослина, напій, божество / В.К. Кульбака, В. Качур. – Мариуполь: Рената, 2003. – 62 с.

17. Кульбака В. К. Курган срубной культуры у с. Коминтерново / В.К. Кульбака, В. О. Забавин, С.Г. Небрат // Гілея. – К., 2009. – Вип. 29. – С. 136–141.

18. Кульбака В. К. Катакомбные погребения бронзового века у села Калиновка / В.К. Кульбака, С.Г. Небрат // Літопис Донбасу. – Донецьк: Донбас, 2010. – Вип. 18. – С. 22–36.

19. Николова А.В. Курганы эпохи бронзы в низовьях Днепра и Ингульца (по материалам Краснознаменной экспедиции) / [А.В. Николова, Л.А. Черных, Г.Л. Евдокимов] // Матеріали та дослідження по археології Східної України. – Луганськ: СНУ, 2011. – № 11. – С. 96–163.

20. Полидович Ю.Б. Отчет об археологических раскопках новостроечной экспедиции отдела Охраны памятников археологии Донецкого областного краеведческого музея в 1992 г. / [Ю.Б. Полидович, В.В. Цимиданов, В.И. Кузин] // НА ИА НАНУ, № 1992/84.

21. Посредников В.А. Отчет о раскопках в с. Введенское Новоазовского р-на, с. Старая Ласпа Тельмановского р-на, Стыла Старобешевского р-на, с. Покровка Амвросиевского р-на Донецкой области в 1987 г. / [В.А. Посредников, Т.А. Шаповалов, А.И. Привалов, В.К. Кульбака, В.А. Подобед] // Архив Мариупольского краєзнавчого музею, № И-57/1987.

22. Посредников В.А. Материалы курганов у с. Огородное (Северное Приазовье) / В.А. Посредников, Н.П. Зарайская // Донецкий археологический сборник. Донецк : Аверс КОЛТД, 1993. – Вып. 4. – С. 82–178.

23. Швецов М.Л. Могильник эпохи средневековья у с. Ильичевка в среднем течении р. Северский Донец / М.Л. Швецов, Р.А. Литвиненко // Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы. – Луганск : Глобус, 2010. – С. 229–240.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012 р.

S. Nebrat

MSU ARCHEOLOGICAL EXPEDITION: HISTORY AND THE PRESENT TIME

The work done by Mariupol State University's archeological expedition is very significant both for academic activities and for the research. In spite of the University's young age, the expedition has a history of its own since it is the direct successor of Mariupol Archeological Expedition (MAE) headed by V.K. Kulbaka – Mariupol archeologist and MSU instructor (1954-2009) who guided the research of burial mounds dated from the Neolith to the late medieval times on the territories of Donetsk, Lugansk, Cherson and Nikolayev Regions. It is noteworthy that as far back as in the period of 1984 – 1995 the expedition researched more than sixty burial mounds as well as a ground mound where almost three hundred burial sites were found. The excavations were of rescue character. Therefore many of the burial mounds had been partly destroyed long before the excavations started. That was why not all the sources are equally informative. The excavations were carried out mainly on the territory of the North-East Azov and in the basin of the river Seversky Donets. The biggest amount of sites dates back to the Bronze Age (the pit-grave, the catacomb, the Babyno and the «srubna» timber-grave cultures). Especially important are the findings of the catacomb times relating to the mid Bronze Age. The expedition researched remains of wheel carts as well as open burials having some signs of the rite of modeling a human face with the help of spreading clay over the skull. The expedition also found various tools as well as cult-related items made from bronze, stone, bone or timber. An important discovery in the field of medieval archeology is the study of the Golden Horde burial mound located in Mariupol Vicinity. In the early 1990s the excavations underwent a period of stagnation caused by lack of funding. The MAE would disappear to give birth to the University's expedition (in those times referred to as Institute of Humanities' expedition). Since 2010 the expedition has been headed by V.O. Zabavin. Excavations aimed at finding new sites as well as at evaluating the condition of the already discovered archeological sites have already started. The expedition has already discovered new settlements of the Bronze Age (the «srubna» timber-grave archeological culture) and nomad encampments. The expedition has also found a number of previously unknown burial mounds and, over the last few years, has already studied two of them. The burials date back either to the Bronze Age or to the medieval times. The materials obtained by MSU archeological expedition present a certain interest in terms of the region's pre-history as well as in terms of social, economic and cultural development of the ancient population.

Key words: archeological expedition, Mariupol State University, the Azov Area, burial mound.